

В. П. ПЕТРОВ

ПРО ЗМІНУ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЇ УРСР У V ст. н. е.¹

Проблема зміни археологічних культур на території Подніпров'я — Подністров'я в середині I тисячоліття н. е. — одна з провідних проблем в історичній і археологічній літературі. Йдеться про перехід від черняхівської культури першої половини I тисячоліття н. е. до нової, істотно відмінної культури наступної доби, що набуває загального поширення на тій самій території в третій чверті I тисячоліття н. е.

На сьогодні значення черняхівської культури, відкритої В. В. Хвойною в 1899—1900 рр., остаточно з'ясоване. «Черняхівська культура II—V ст. являє собою надзвичайно важливе історичне явище, без врахування якого неможливо побудувати історію Східної Європи в I тисячолітті н. е., не можна зрозуміти ані долі племен великого переселення народів, ані передісторії Київської Русі»², — зазначається в редакційній статті збірника, присвяченого публікації черняхівських археологічних пам'яток. Саме на I тисячоліття н. е. припадає поява на арені світової історії слов'ян під їх власним ім'ям, а також початок і розвиток слов'яно-візантійських взаємин.

Питання про слов'яно-візантійські взаємини VI—VII ст. неодноразово піднімалися в радянській історичній науці. Але дослідники (як візантологи, так і славісти) цікавились майже виключно однією проблемою — слов'янськими вторгненнями на Балкани, слов'яно-візантійськими війнами, завоюванням і колонізацією Балканського півострова.

У історіографічному огляді літератури, присвяченої слов'яно-візантійським взаєминам, акад. В. І. Пічета в 1947 р. констатував: «Дослідники прагнули дати відповідь на два питання: по-перше, до якого часу слід віднести початок міграції на Балканський півострів, та, по-друге, які були наслідки її для Східно-Римської (Візантійської) імперії»³. На думку О. В. Мішуліна, завдання слов'яно-візантійських досліджень полягає в тому, щоб «простежити, яка була історична роль народів Східної Європи, головним чином слов'ян, в долі Римської імперії». «Для цього, — зазначав він, — треба простежити історію слов'янських воєнних походів в боротьбі з Римською імперією»⁴. Дослідник М. В. Лев-

¹ Стаття друкується в порядку постановки проблеми про взаємини слов'ян і Візантії в V—VII ст. (*Редколегія*).

² МИА, № 82, М., 1960, стор. 5—6.

³ В. І. Пічета, Славяно-византийские отношения в VI—VII вв. в освещении советских историков (1917—1947 гг.), ВДИ, 1947, № 3(21), стор. 95.

⁴ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи, ВДИ, 1939, № 1, стор. 297.

ченко писав про «могутню експансію слов'ян»⁵, про те, що «прагнення здобичі нестримно тягло слов'ян на південь»⁶.

Не заперечуючи цілком певних історичних фактів, не можна, однак, не помітити, що посилення на експансію і вторгнення, міграції і переселення слов'ян на південь стало в історичній літературі історіографічною схемою, абстрактною формулою, прокрустовим ложем, до яких примірювалося і прикладалося кожне окреме явище і весь історичний процес в цілому. Навіть центральна проблема епохи — проблема переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої, проблема кризи рабовласницької системи господарства і виникнення феодальних відносин, генезису візантійського феодалізму — розв'язувалася в цьому ж аспекті «слов'янської міграції», «експансії», «руху слов'ян на південь». О. В. Мішулін писав: «Сама історія слов'янських вторгнень в імперію до певної міри відображає цей процес загибелі рабовласницької імперії і виникнення Візантії на іншій основі»⁷.

Наведені цитати дають повну уяву про існуючу концепцію слов'яно-візантійських взаємин VI—VII ст. Що ж в цій концепції безперечно слухне й прийнятне і що потребує істотних корективів і уточнень?

Історична ситуація, що склалася в середині I тисячоліття н. е., досить ясна. На зламі двох епох на арені світової історії, як уже згадувалося, з'являються слов'яни під їх власним ім'ям. Відмирає рабовласницький лад, зароджується феодалізм. Занепадає Рим — колишній могутній володар світу.

Кінець світового панування Римської держави, «варварські» вторгнення, що ведуться з метою придбання багатств, грабіжництво як вища і остаточна життєва ціль, війна, що набула для слов'янських племен, як і для всіх інших «варварських» народів, регулярної функції народного життя (готські війни в Італії, слов'яно-візантійські війни на Балканах, колонізація слов'янами Балканського півострова), — все це окремі взаємозв'язані ланки, історично засвідчені процеси і явища, що найкраще визначають добу.

Можна сперечатися про датування початку слов'янських вторгнень на Балкани, чи слід, йдучи за М. В. Левченком, поділяти процес просування слов'ян на південь від Дунаю на два періоди: перший — «з кінця V ст. до початку VII ст.» (602 р.), коли «слов'яни проникають на Балкани швидше з метою грабіжництва, ніж з метою колонізації півострова»⁸, — та другий, після 602 р., «коли слов'яни переходять Дунай великими масами і, захопивши певну область, уже не кидають її, взявши з собою все, що можна взяти, а оселяються в ній назавжди»⁹.

Так само можна сперечатись, чи слід пов'язувати цей другий етап, тобто початок слов'янського заселення Балкан, з 602 р., як це робить М. В. Левченко, чи разом з М. Ю. Брайчевським відносити його до подій 550—551 рр.¹⁰

Однак суть справи полягає не в цьому, а в постановці самої проблеми. Жаждоба багатств, грабіжництво, етнічна експансія, рух на південь — характерні риси доби, всіх «варварських» вторгнень досліджуваної епохи. Вторгнення були властиві слов'яно-візантійським відносинам, що склалися в VI—VII ст. Але треба враховувати ті істотні відміни,

⁵ М. В. Левченко, Візантія и славяне в VI веке, ВДИ, 1938, № 4 (5), стор. 25; його ж, Очерки по истории русско-византийских отношений, М., 1956, стор. 24.

⁶ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 30.

⁷ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи, стор. 304.

⁸ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 30.

⁹ Там же, стор. 31.

¹⁰ М. Ю. Брайчевский, К истории расселения славян на византийских землях, «Византийский временник», т. XIX, М., 1961, стор. 131.

якими відрізнялися вторгнення слов'ян від вторгнення гуннів, алан, авар, болгар, готів, гепідів тощо.

Почнемо з географічно-просторових розмежувань. Йордан у своїй «Гетиці» (551 р.) чітко окреслив географічні кордони етнічної території слов'ян в середині VI ст. У цей час слов'яни заселяли величезну територію від Дунаю до Дністра і Дніпра на схід та до Вісли на північ. «Склавени,— читаємо у Йордана,— живуть од міста Новіетуна та озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра (Дністра — В. П.), а на північ до Вікли (Вісли)... Анти, найсильніші з обох (племен), поширюються від Данастра до Данапра, де Понтійське (Чорне) море вигинається дугою»¹¹. На противагу змальованій Йорданом картині єдиного етнічного слов'янського масиву в основу зазначеної вище концепції покладені «міграції», «переселення», «нестримний рух слов'ян на південь».

Дослідники довільно оперували поняттям «південь» як узагальненою абстракцією. Згадка про рух на південь породжувала антитезу «південь — північ». Слов'ян розглядали як переселенців, вихідців з різних племен, які лише десь в VI ст. з'являються на берегах Дунаю, просуваються до кордонів Візантії, не знають єдиної влади і, переходячи з місця на місце, живуть в тимчасових житлах. Натомість Йордан цілком певно говорить про племінну єдність місцевого слов'янського населення на лівобережжі Дунаю, яке він називає склавінами і вважає за сталих мешканців цієї території. Що ж до тимчасових жител, то, як показали археологічні розкопки останніх років, в таких самих напівземлянках жили слов'яни і Наддунайщини, і Побужжя, і Середнього Подніпров'я на річках Тясмині, Тетереві і т. д. Житла типу напівземлянки характерні для цього часу. Вони однакові на всій території, окресленій Йорданом.

Ніхто, звичайно, не заперечуватиме, що рух слов'ян на Балкани в VI—VII ст. мав загальноетнічний характер і що в цей процес були втягнені не тільки слов'яни Наддунайщини та Подністрів'я, а й північних областей — Морави, Вісли, Прип'яті, Верхнього Дніпра. Та при всьому тому доводиться визнати, що той «південь», про який так охоче згадують дослідники, лежав для слов'ян зовсім близько, поруч, в безпосередньому сусідстві з ними. За часів Йордана, в першій половині VI ст., кордони слов'янського етнічного масиву проходили по Дунаю. На лівому березі жили слов'яни, на правому була територія Візантійської імперії. Їх розмежовувала лише ріка.

Треба чітко відрізнити типи і форми переселень. Просування слов'ян на Балкани не мало характеру суцільного етнічного переселення, як це було у переважній більшості інших народів, зокрема у гуннів, авар, готів, гепідів і т. д. Освоюючи в VII ст. нові землі на правобережжі Дунаю, слов'яни не залишали своїх колишніх земель. Основне ядро слов'янської етнічної території в межах Дунаю, Дністра, Дніпра і Вісли лишалося непорушним. Переселення слов'ян мали характер часткових переміщень. Певна частина населення відходила, решта — залишалася.

Свідченням частковості слов'янських переселень може бути наявність тождесних племінних назв на різних слов'янських територіях. Так, племінні назви дреговичів, смолян, сіверян, дулібів, засвідчені в Подністрів'ї і Подніпров'ї, зустрічаються також у західних і південних слов'ян: в Паннонії (сіверяни), Чехословаччині (дуліби), на Балканському півострові в басейнах Вардара, Струми, Дунаю та ін.¹²

¹¹ Йордан, О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, стор. 72, § 35.

¹² А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Пг., 1919, стор. 19. Вл. Георгієв назву фортеці Скопсько в Дарданії (у Прокопія Dourbouliana Act. IV, 4) зближує з племінною назвою древлян (див. Вл. Георгієв, Выпроси на българската

Будувати слов'янський етногенетичний процес на зразок переселення інших народів тієї доби — гуннів, авар або гето-гепідів — значить не рахуватися з історичною дійсністю, не зважати на специфіку цього процесу. Етногенетичний процес при наявності спільних елементів, властивих для даної історичної епохи в цілому, мав у кожного окремого народу свої особливості і відміни, які виходили з його рівня розвитку, суспільного ладу, господарської бази, територіальної структури, минулого і т. д.

Слов'яно-візантійські війни VII ст. мали своїм наслідком включення Балканського півострова до масиву основних слов'янських земель, що склався ще в VI ст., а може і раніше, в першій половині I тисячоліття. Гуннські, аварські та інші вторгнення таких наслідків не мали. Гуннські, аварські, аланські племенні об'єднання носили досить ефемерний характер. Вони швидко розпадалися, а самі народи зникали. Ось що сказано в літопису про авар («обрів»): «...и бог истребил их, и умерли все, и не осталось ни одного обрина... и их нет ни племени, ни потомства».

Не важко розкрити джерелознавчі коріння викладеної концепції. При постановці даної проблеми в розпорядженні істориків досі були переважно писемні джерела, твори авторів VI—VII ст.: Прокопія, Псевдомаврикія, Феофілакта Сімокатти тощо. Це джерела високої історичної цінності, за якими можна скласти вичерпний список грабінницьких нападів «варварів» на Візантію і визначити обсяг заподіяної ними шкоди. Характеристика слов'ян як руйнівників і паліїв, які нищать усталений лад, цілком зрозуміла в устах письменників — виразників класових інтересів візантійської рабовласницької знаті.

Слов'янські вторгнення наприкінці VI ст. яскраво зображує візантійський письменник, сучасник описуваних подій Іоанн Ефеський (506—585 рр.). Слов'яни, пише він, «спокійно живуть в римських провінціях без турбот і страху, граблячи і вбиваючи, палячи; вони збагатили, мають золото і срібло, стада коней і багато зброї і вивчили військову справу краще ромейв»¹³.

Це повідомлення загальновідоме. Воно дуже поширене і переходить від дослідника до дослідника, з одного твору до іншого. У згаданій редакції воно якнайкраще відповідає традиційній характеристиці слов'ян як грабінників і вбивць. Тимчасом в основній редакції, повний текст якої перекладений Дьяконовим, обстановка, що склалася в той час, виглядає дещо інакше. В розділі 25 «Про народ склавів та про спустошення, що їх вони вчинили у Фракії на третьому році царювання кроткого царя Тіберія» (573—582) читаємо: «Вони (склавівни — В. П.) стрімко пройшли крізь цілу Елладу, країни Фессалоніки і всієї Фракії і підкорили багато міст і фортець. Вони спустошили і спалили їх, взяли полонених і зробилися панамі на землі. Вони осіли на ній панамі, як на своєму, без страху. Ось протягом чотирьох років і досі... вони розтікалися по землі, осіли на ній і поширилися по ній тепер, поки попускає бог. Вони чинять спустошення і пожежі і захоплюють полонених, так що біля самої зовнішньої стіни [поблизу Царгороду] вони захопили царські табуни, багато тисяч голів та іншу різну [здобич]. Оце і досі [до 895 року] вони залишаються, живуть і спокійно перебувають

етимологія, Софія, 1958, стор. 73, 82). Щоправда, в деяких випадках тотожна племінна назва могла з'являтися відповідно до місцевих ландшафтно-географічних умов (дрєговичі від слова «дрєгва», «дрєгва» — «болото»; дрєвляне — від слів «дерево», «ліс»), але і в цьому випадку мовний процес етнонімічного словотворення залишався той самий.

¹³ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточно-Римской империи, стор. 302; його ж. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII век, ВДИ, 1941, № 1, стор. 252; Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, ВДИ, 1939, № 1, стор. 325.

в країні ромеїв — люди, що не наважувалися [давніше] виходити з дрімучих лісів і не знали, що таке зброя, крім двох або трьох дротиків»¹⁴.

На жаль, цей варіант тексту звичайно обминають, хоч саме він і заслуговує на особливу увагу. Перейшовши через Дунай і вторгнувшись в межі Візантії, слов'яни ламають імперську оборонну систему. Вони знищують фортеці, руйнують і палять міста, інакше кажучи, долають опір військових і урядово-адміністративних центрів. Після цього слов'яни оволодівають територією: «зробились панами на землі», «осіли на ній і поширились по ній», «осіли на ній панами, як на своєму», повторює письменник, немов бажаючи підкреслити головне в їх поведінці на захопленій території. Слов'яни — «прості люди» — не зустріли опору на місцях. Вони осіли «на землі» «без страху». Це — принципово важливе свідчення, що вносить ясність в розстановку класових сил. Суспільні низи Візантійської держави були на боці «варварів», хліборобів-общинників, що підривали основи рабовласницького ладу Східно-Римської імперії.

Цікавим є питання про час слов'яно-візантійських взаємин. Як згадувалося, візантійські автори в своїх звістках про слов'ян обмежуються рамками VI—VII ст. З таким обмеженням не можна погодитись. Цілком очевидно, що слов'яно-візантійські взаємини слід фіксувати не з моменту слов'янських вторгнень, а з того часу, коли слов'янська етнічна територія сформувалася в межах Дунаю, Дністра і Вісли, як це відзначив вже для середини VI ст. Йордан. Взаємини між слов'янами і Візантією повинні були накреслитися вже тоді, коли з початком занепаду політичної могутності Римської держави столиця імперії в 330 р. була перенесена на береги Чорного моря в м. Візантію (згодом перейменованій на Константинополь) та Східно-Римська імперія остаточно відокремилася від Західно-Римської (395 р.).

Отже, слов'яно-візантійські взаємини повинні досліджуватись не в межах окремого етапу, а в усьому обсязі, в цілому, починаючи з IV—V ст., з моменту розпаду єдиної Римської держави на Західно-Римську й Східно-Римську імперії.

Та справа не лише в розширенні хронологічних рамок, а також у змісті проблеми. Зводячи відносини слов'ян і Візантії до вторгнень і завоювань, дослідники обмежувалися одним аспектом проблеми, хоч обсяг обговорюваних питань значно ширший.

З занепадом Риму руйнується вся система відносин, яка в умовах світового панування Римської держави зв'язувала місцеве населення Подунав'я—Подністров'я і Північного Причорномор'я з економікою, політикою і культурою Риму. За нових часів створюється нова система економічних, політичних і культурних зв'язків уже не з Римом, а з Візантією. Саме ці зв'язки треба покласти в основу наших досліджень.

Досі ми посилались на писемні джерела. За браком останніх при висвітленні періоду IV—V ст. звернемося до археологічних матеріалів і археологічної характеристики епохи.

Розкопки підтвердили наявність ґрунтовних змін в матеріальній культурі Подунав'я—Подніпров'я десь близько середини I тисячоліття. Як зазначалося на початку статті, матеріальна культура першої половини тисячоліття представлена черняхівською культурою, поширеною суцільно на всьому просторі від Десни до верхів'їв Вісли та від Дінця до Дністра. Тобто вже в IV—V ст. деякою мірою позначаються контури того просторового масиву від Дунаю і Дністра до Дніпра і Вісли, про який в 50-х роках VI ст. писав Йордан.

Як відомо, В. В. Хвойка датував черняхівську культуру II—V ст. На новому етапі, десь на межі V ст., черняхівську культуру засту-

¹⁴ А. Дьяконов, Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах, VI—VII вв., ВДИ, 1946, № 1, стор. 32; 895 рік селевкідів відповідає 583—584 рр. н. е.

пає інша археологічна культура з відмінними типологічними ознаками.

Щоправда, останнім часом неодноразово робилися спроби переглянути датування, запропоноване Хвойкою, і розширити хронологічні рамки пам'яток черняхівського типу, пересунувши верхню межу цієї культури з V ст. на VI і навіть VII ст. Звідси робилися дальші висновки. Заперечувалася теза, висунута Хвойкою, про окремий період, що розмежовує черняхівську добу і добу Київської Русі. Натомість висувалося твердження про безперервний процес розвитку протягом всього тисячоліття, про генетичний зв'язок черняхівської культури і Київської Русі. Згідно з цим поглядом, культура Київської Русі виростає з черняхівської, витворюється на її ґрунті¹⁵.

Чи існує генетичний зв'язок між черняхівською культурою і культурою наступного часу? Звичайно, між археологічними пам'ятками черняхівської культури і пам'ятками наступної, післячерняхівської доби існують зв'язки. Це цілком ясно, й інакше не могло бути¹⁶. Так само слід сподіватися, що польові дослідження вже в найближчі роки дозволять виявити пам'ятки або проміжного типу, або такі, що безпосередньо заступають на тій або іншій території класичні черняхівські.

Черняхівська культура — найбільше досягнення в розвитку матеріальної культури Подніпров'я та суміжних з нею територій за пізньоантичних часів. В свою чергу, культура Київської Русі — кінцева, завершальна ланка в процесі розвитку матеріальної культури післячерняхівських часів. Окрема доба, поділена на кілька етапів, які послідовно заступають один одний протягом VI—IX ст., розмежовує обидва ці періоди — Черняхів та Київську Русь. Хвойка, виділяючи ці три періоди — черняхівську добу, післячерняхівську добу та добу Київської Русі, — мав цілковиту рацію. Для заперечення періодизації, розробленої ним, у нас поки що немає достатніх підстав.

Злам, що відбувся десь близько середини I тисячоліття, позначився на всіх характерних ознаках черняхівської і післячерняхівської культур: типологічному розташуванні поселень, конструкції жител, складі інвентаря, типах металевих виробів, кераміки, прикрас, обрядів поховань і т. д.

Поселення черняхівських часів були пов'язані переважно з широкими просторами відкритих плато. Вони розташовувалися на невисоких і плоских схилах по береговому краю плато поблизу річки або дрібного струмка. За нової доби топографія поселень істотно змінюється. Люди залишають свої давні відкриті поселення. З берегових схилів

¹⁵ Є. Махно, Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 175; і ї ж, Пам'ятки культури «полів поховань» черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 76; М. Ю. Смишко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, ҚСДИМК, вып. 44, М., 1952, стор. 81. Найдокладніше цю концепцію розвинув М. Ю. Брайчевський. Він говорить про «безперервний розвиток культури полів поховань в культуру Київської Русі» і датує черняхівську культуру часом з II до середини VII ст. «З цього часу вже починається процес витворення Київської Русі». Див. М. Ю. Брайчевський, Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст., Археологія, т. IV, стор. 50; й о г о ж, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 42; й о г о ж, Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія, т. X, К., 1957, стор. 15, 17, 24.

¹⁶ Типологічні зв'язки черняхівської доби з наступною, післячерняхівською простежуються особливо в ліпній кераміці. З цього погляду, на особливу увагу заслуговують спостереження В. Д. Барана. «Можна підтвердити, — пише він, — факт типологічної близькості ліпного посуду культури полів поховань і посуду слов'янських пам'яток початку другої половини I тисячоліття на території Верхнього Подністров'я і верхів'я Західного Бугу, що, хоч і не вирішує питання про їх співвідношення, все ж таки вказує на наявність у них деяких спільних рис». Див. В. Д. Баран, До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу, МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 87—88; й о г о ж, Поселение первой половины I тысячелетия н. э. у с. Черепин Львовской обл., Львов, 1958, стор. 15.

плато вони переселяються на річки, в річкові і болотні заплави. Поселення розташовуються на невисоких ізольованих острівцях, відокремлених від корінного берега, на відрубних останцях, оточених болотами і озерцями, зарослими очеретом и загубленими в густих хащах дрібно-чорнолісся¹⁷.

Візантійські автори VI—VII ст. добре знали це. За повідомленням Псевдомаврикія, «вони (слов'яни і анти) оселяються в лісах, біля непрохідних рік, боліт і лісів»¹⁸. Йордан, згадуючи про сучасних йому склавів, писав: «Замість міст у них болота і ліси»¹⁹. За Іоанном Ефеським, слов'яни — мешканці «дрімучих лісів»²⁰. Наведені вище свідчення візантійських письменників збігаються з даними розкопок. Дані археології дають нам можливість внести конкретний зміст в повідомлення давніх авторів. Для нас стають ясними як згадки про слов'янські селища біля «рік, боліт і лісів», так і протиставлення у Йордана міст, з одного боку, та боліт і лісів,— з другого.

Разом з тим з'ясовується ще один немаловажний факт, а саме, що слов'яни Подунав'я і Полісся VI ст., про яких писали Йордан та інші автори, селилися в тих самих топографічно-ландшафтних умовах, що й їх сородичі — слов'яни Середнього Подніпров'я, Побужжя і прип'ятського Полісся.

На новому етапі, за післячерняхівських часів, змінюється не лише тип поселень, а й тип жител. Житла на черняхівських поселеннях II—V ст. являли собою наземні будівлі розміром 25—35 м². Вони зводилися, як і донедавна селянські хати, на дерев'яному каркасі з нетовстих стояків, зі стінами, плетеними з лози і обмазаними глиною²¹. Зміни топографічних умов викликали відповідні зміни в конструкції жител. Якщо для поселень на плато, відкритих для сонця і вітрів, були властиві, як шойно відзначено, житла з стінами з глини, то житла, споруджені на відрубних острівцях, загублених серед болотної глухомані або в дрімучих хащах, почали будуватися в зовсім інший спосіб.

Житла, розкопані в селах Корчак на Тетереві, Стецівка і Пеньківка на Тясміні, Семенки, Скибинці, Самчинці на Південному Бузі та ін., являли собою напівземлянки, заглиблені в ґрунт на глибину до півметра. Стіни цих напівземлянок робилися, за всіма ознаками, з дерева. Щодо печей, то житла черняхівських часів мали переважно глинобитні печі з склепінням на плетеному з лози каркасі, обмазаному глиною. В напівземлянках післячерняхівської доби знаходимо печі-кам'янки, складені з великих і дрібних булижників. Ставилися печі звичайно в північно-східному куті житла. Характерно, що останній тип жител поширений не тільки в Подніпров'ї—Побужжі, а й в Наддунайщині і Карпатській улоговині, тобто, іншими словами, він становить стандартну приналежність доби на всій тодішній території слов'янства²².

¹⁷ Ці топографічно-ландшафтні умови поселень VI—VII ст. якнайкраще засвідчені нашими розкопками 1957—1958 рр. в с. Стецівці та в урочищі Луг II на р. Тясміні біля с. Пеньківки. (Пор. Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине, ҚСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 30—36; Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, там же, стор. 37—45). Те саме показали розкопки в селах Семенки, Самчинці, Скибинці на Південному Бузі (див. П. И. Хавлюк, Антские поселения средней части Южного Побужья, Л., 1962, стор. 4—7), а також розкопки в с. Корчак на р. Тетереві поблизу м. Житомира (див. И. П. Русанова, Археологические памятники древлян, М., 1960, стор. 10).

¹⁸ ВДИ, 1941, № 1, стор. 253.

¹⁹ Йордан, вказ. праця, стор. 75, § 35.

²⁰ А. Дьяконов, вказ. праця, стор. 32.

²¹ Наземні житла описаного типу виявлені нами на черняхівських поселеннях в селах Миколаївка на р. Росі, Стецівка на р. Тясміні, Радущівка на лівому березі Дніпра. Такі ж житла знайдені в Леськах біля м. Черкас на Дніпрі, в Пражеві на р. Гуйві, в Лепесівці на р. Горині і т. д.

²² М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с археологическими памятниками VI—VII вв. н. э. на территории Румынской Народной Республики, т. I, Новая серия, Бухарест, 1957, стор. 310.

Не менші відміни має інвентар. Він відрізняється в усій своїй сукупності за типологічними ознаками, технікою виробництва, своїм складом. В черняхівських пам'ятках, як відомо, переважає кераміка, зроблена на гончарному крузі. В інвентарі деяких черняхівських могильників гончарний посуд майже цілком витісняє ліпний. На жаль, спроби пояснити зміни в співвідношенні ліпного та гончарного посуду за хронологічною шкалою поки що не дали задовільних наслідків.

У післячерняхівську добу чітко простежуються три етапи, які послідовно заступають один одний: перший, ранній представлений виключно ліпною керамікою; другий, коли поряд з ліпним з'являється посуд, зроблений на повільному крузі; нарешті, третій, коли гончарний посуд кінець кінцем витісняє повністю ліпний, доморобний. Для першого етапу характерний Корчак (V—VI ст.), для другого — Лука-Райковецька (VII—VIII ст.), для третього — перша-ліпша пам'ятка часів Київської Русі. Такий самий напрям розвитку з тією ж послідовністю етапів властивий не тільки для нашої території, а й для суміжних територій Дунаю, Моравії і Вісли²³.

Це, зрозуміло, схема, що, як і кожне узагальнення, передбачає поодинокі винятки, пересування як регіональних, так і хронологічних меж, наявність зигзаговидних зламів, вимагає уваги до окремих пам'яток, як-от Канцирка в порожистій смузі Дніпра або Пастирське на лівобережжі Південного Бугу²⁴.

Зважаючи на наведені факти, навряд чи можна говорити про прямі генетичні зв'язки між черняхівською гончарною керамікою і гончарною керамікою Київської Русі, зводити типологічну подібність форм на ступінь спадкових генетичних зв'язків. Між черняхівською культурою і культурою Київської Русі лежить окрема доба, відстань в три-чотири століття з власними шляхами розвитку, хоч, безперечно, опуклобокі горщики і деякі форми вінець в кераміці київського часу якнайпевніше відповідають формам, що склалися ще за черняхівської доби²⁵.

Дуже характерно, що три етапи спостерігаються не лише в матеріальній культурі доби, а й у поховальному обряді. За черняхівських часів в поховальному обряді панував біритуалізм. Трупоспалення сполучалися з трупопокладенням (Черняхів, Маслово, Переяслав, Косаново і т. д.). Натомість Корчак дає тільки трупоспалення — курганні і безкурганні²⁶. Пізніше, десь у VII—VIII ст., поряд з трупоспаленням поволі починають з'являтися трупопокладення. Наприкінці тисячоліття трупопокладення стають головним типом поховального обряду. Цей процес характерний як для Подніпров'я, так і для Наддунайщини та Поморав'я.

²³ На Наддунайщині, в Моравії і на Карпатській улоговині спостерігається таке саме чергування цих етапів, кераміка тотожних форм. На всій цій території розвиток ішов від ліпних горщиків празького (корчацького) типу (Серата-Монтеору, Балта Верде, Бухарест, Сучава, Тиргул-Секуеск) до горщиків, зроблених на примітивному крузі і прикрашених лінійно-хвильовим орнаментом (Монтеору, Балта Верде), щоб наприкінці тисячоліття, в IX—X ст., поступитись кераміці, зробленій на прискореному крузі (Сата-Ноу). Див. М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стор. 311—312.

²⁴ Керамічний комплекс в інвентарі Пастирського городища (VI—VII ст.) містить посуд, що за своїми типологічними ознаками схожий як з керамікою Черняхівського могильника, так і з окремими групами гончарної кераміки з Стецівки. На цю подібність горщиків з Пастирського і Стецівки переконливо вказала Е. Ф. Покровська (Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, вказ. праця, стор. 36, рис. 4, 2). Ці аналогії не лишають сумніву в наявності зв'язків між пам'ятками черняхівського і післячерняхівського часу, але нам поки що невідомий історичний зміст цих зв'язків, а так само й ті виробничі осередки, де збереглося виробництво гончарного посуду традиційних форм.

²⁵ М. Ю. Браїчевський, Про етнічну приналежність черняхівської культури, Археологія, т. X, стор. 22.

²⁶ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Воляни (1919—1922 гг.), рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 52—66; В. П. Петров, Ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 11—15.

Десь близько середини I тисячоліття на території свого основного поширення черняхівська культура припиняє існування. Як пояснити це явище? Які історичні причини зумовили кінець черняхівської доби і викликали зміну археологічних культур? Звичайно посилаються на гуннське вторгнення 375 р. Суперечки йдуть переважно про обсяг руйнувань. Прихильники завищувати верхню межу черняхівської культури і переносити її з IV—V ст. на VI—VII ст. схильні зменшувати обсяг руйнувань, заподіяних гуннським вторгненням. На їх думку, напад гуннів був локальним, обмеженим і не призвів до цілковитого знищення черняхівської культури. На жаль, у нас поки що немає даних, щоб висловитись на користь тієї або іншої думки. Знищення могло бути лише частковим, але могло бути і суцільним — на зразок татарської навали XIII ст., нищівні наслідки якої нам відомі для всього Правобережжя, від Києва і Городська до Райків та від Райків до Колоджина.

Справа, однак, не в обсязі знищень, а в тому, що навала гуннів припадає на часи занепаду Риму, розпаду усєї системи зв'язків, що склалися в світі на попередньому хронологічному етапі в умовах світового панування Римської держави. Саме вторгнення гуннів було одним із наслідків, складових елементів цієї кризи. Справа йде про кризу не лише місцевого, а світового масштабу, яка припала на цю добу і визначила зміну епох, про розклад тієї системи зв'язків, що на попередньому етапі привела до утворення черняхівської культури в Подніпров'ї — Подністров'ї²⁷.

Завищення верхньої межі черняхівської культури, перенесення її з IV—V ст. на VI—VII ст. означає визнання того, що черняхівська культура, яка склалась за певних історичних умов, існувала і тоді, коли ці умови припинили свою чинність. Воно означає, що злам, який стався на межі двох епох, обминув Подніпров'я; основна територія поширення черняхівської культури лишилася осторонь від подій світового масштабу, які докорінно змінили весь напрям історичного розвитку. Але ж подібна можливість виключена. Наведені вище факти спростовують таке припущення.

Система історичних взаємозалежностей є завжди діючий факт. Жодне явище не існує само по собі, поза тими умовами, які забезпечили його виникнення. На зміну Римській державі приходить Візантія. Відзначаючи, до чого довела Римська держава з її світовим пануванням, Ф. Енгельс вказує: «Загальне зубожіння, скорочення торговельних зносин, занепад ремесла, мистецтва, зменшення населення, занепад

²⁷ Суть справи полягає не у «впливах» або «запозиченнях», на які звичайно посилаються. Черняхівська культура склалась не внаслідок «римських впливів», а тому, що «варварський світ» в III—IV ст. в своєму розвитку почав досягати того технічного рівня, на якому в умовах рабовласницької економіки стояв «римський цивілізований світ». Два світи протистали один одному. І римляни і «варвари» мали однаковий плуг з череслом, гончарний круг, двоюрисні гончарні печі і т. д. Місцеве виробництво у «варварів» теж набуває товарного характеру, як це відомо, зокрема, з розкопок на північних схилах Карпат, в районі Тропішова—Іголомі під Краковом, де був виявлений великий промисловий центр. Тут розкопано понад 65 гончарних печей. Певно, їх було ще більше. Річний випуск продукції досягав десятка або навіть кількох десятків тисяч посудин, переважно горщиків. Збут продукції, що випускалась в таких масштабах, передбачав створення ринку, який мав охоплювати якнайширшу територію. Товарно-ринкові відносини мали налагоджений і сталий характер, без чого існування такого великого промислового центру було взагалі неможливим.

Вторгнення бродячих орд кочівників могло зачепити Іголомь, але могло і обминути його. Незалежно від цього, занепад Іголомі стався через порушення тих економічно-господарських зв'язків, які налагоджувалися протягом століть і від яких залежало існування цього виробничого осередку. Економічна криза даної доби була викликана не лише вторгненнями кочівників, а цілою сумою причин. Отже, завдання полягає в тому, щоб з'ясувати всю сукупність причин, які породили дану економічну кризу і, зокрема, привели до зникнення черняхівської культури.

міст, повернення землеробства до нижчого рівня — такий був кінцевий результат римського світового панування»²⁸.

Досить зіставити пам'ятки черняхівського і корчацького (на заході — празького) типу, щоб поширити характеристику Енгельса і на територію Подніпров'я — Подністров'я. Криза, що сталася на межі пізньоантичного часу та раннього середньовіччя, охопила не тільки території, які входили до складу Римської держави, а й позначилася на всіх суміжних областях за лінією римського лімеса.

Було потрібно кілька століть, щоб перемогти наслідки кризи і зробити крок вперед. «...Ці чотириста років,— пише Ф. Енгельс,— ...лишили *один* великий результат: сучасні національності, нове формування і розчленування західноєвропейської людності для грядущої історії»²⁹. Так ми підійшли до останнього питання, якого тут треба торкнутися. Ф. Енгельс виразно вказує на нове формування і розчленування людності Західної Європи. Те саме треба сказати і про етногенетичні процеси Східної Європи. В літературі не раз висловлювалася думка, що черняхівська культура і носії цієї культури — слов'яни. Такий висновок логічно випливав з тези про безперервний розвиток від II ст. до Київської Русі. Однак з цим твердженням не можна погодитись. Грунтовна помилка всіх концепцій в питанні про етнічну приналежність черняхівської культури полягає в тому, що етнос розглядався як стала, одвіку незмінна даність і етногенетичний процес тлумачився як процес поступового розвитку по єдиній прямій.

Етнічні утворення II—V ст. і наступної доби аж ніяк не тотожні. Спадкові зв'язки між ними здійснювалися через ґрунтовні зрушення, які в окремих областях призводили до суцільного винищення людності. Етногенетичний процес у II—V ст. відмінний від етногенетичного процесу в VI—VIII ст., коли на руїнах римського світу утворились нові держави і вирости нові національності³⁰, в тому числі і слов'янські.

Етногенетичний процес II—V ст., що відбувався при суцільному залюдненні країни, численному населенні, міцних і сталих економічних зв'язках, розвиненому ремеслі і землеробстві, налагоджених торговельних зносинах, ішов в одному напрямі і досягнув високого рівня. Цей же процес пішов в іншому напрямі за наступної доби — при зменшеному населенні, спустошенні країни, загальному зубожінні, коли ремесло, землеробство, торгівля набувають інших форм і характеру.

Звичайно, в даній статті не все сказано і з'ясовано. Проте зазначеного досить для постановки питання про зміну археологічних культур в середині I тисячоліття н. е.

В. П. ПЕТРОВ

О СМЕНЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР НА ТЕРРИТОРИИ УССР В V в. н. э.

Резюме

Проблема славяно-византийских отношений в третьей четверти I тысячелетия н. э. рассматривается обычно в связи с постановкой вопроса о славяно-византийских войнах, о завоевании и колонизации славя-

²⁸ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1951, стор. 138.

²⁹ Там же, стор. 144.

³⁰ Див. там же, стор. 145. Питання слов'янського етногенезу докладніше розглянуто нами в статті «Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу)», «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 36—44.

нами Балканского полуострова. При этом не учитываются два важнейших обстоятельства: во-первых, ранний, первоначальный период, предшествующий развязыванию славяно-византийских войн; во-вторых, та общая историческая обстановка, которая сложилась к середине I тысячелетия в результате распада единой Римской империи, когда с концом мирового господства Рима столица переносится на Черное море в г. Византий (330 г.) и Восточно-Римская империя окончательно отделяется от Западно-Римской (395 г.).

Археологические раскопки последних лет убедительно показали, что около середины I тысячелетия в южной части Восточной Европы на территории Поднепровья происходит смена археологических культур. Археологическая культура черняховского типа (II—V ст.— по В. Хвойке) прекращает свое существование, и на ее смену приходит новая, типологически совершенно иная культура. Изменяются топографические условия размещения поселений, устройство жилищ, характер инвентаря, его состав и тип, техника производства. Поселения располагаются в пойме рек среди лесов и болот. Вместо наземных жилищ сооружаются полуземлянки с печами-каменками. Гончарная керамика уступает место лепной керамике. Вырабатывается новый тип металлических изделий. Достаточно сравнить памятники черняховского и корчакского (на западе—пражского) типа, чтобы уяснить направление и черты сдвигов. Мировой кризис конца позднеантичного времени охватывает не только страны, входившие в состав Римской державы, но и страны за пределами римского лимеса.